

Egy sajátos szócsoporthoz elemzése: az *érő* szó a gyümölcsnevekben

1. Az *érő* szó névalkotó szerepe a gyümölcselnevezésekben

J. SOLTÉSZ KATALIN azt írja, hogy bizonyos tulajdonnevek alaktani sajátosságairól is felismerhetők (1979: 19). Érdekes megvizsgálunk azt a kérdést, hogy ez köznévi szócsoporthoz, névcsoportok esetében is így van-e, tehát például a gyümölcsfajtanéveket vagy azok egy részét felismerhetjük-e az alkotó tagok, toldalékok vagy ezek kapcsolódása alapján. A névtani szakirodalom azokat a nyelvi elemeket nevezi névformánsnak, amelyek bizonyos névfajtákban megjelennek: „Az egyes névfajtákra jellemző szóelemek, utó- vagy előtagok, képzők és voltaképpen funkciótlan végződés a névformánsok szerepét töltik be, amelyekkel az ember a meglévő mintájára új neveket alkothat” (i. h.). Ezek alapján gyümölcsnevek létrehozására szolgáló formánsnak nevezhetjük azokat a különféle morféimákat, amelyek gyakori alkotóelemei ezen elnevezéseknek, amelyek gyümölcsnévvé tesznek egy nyelvi szerkezetet, és amelyek felhasználásával újabb gyümölcsnevek alkothatók. Ahogyan a földrajzi köznevek gyakori formánsai a helyneveknek, úgy a gyümölcs fajtát megnevező *alma*, *körte*, *dió* stb. köznevek pedig gyümölcsnévi formánsoknak tarthatók.

A következőkben az *érő* folyamatos melléknévi igenevet tartalmazó névcsoportot mutatom be részletesebben, mint amilyen az *árpával érő körte*, *bajjossal érő dió*, *búzaérő alma*, *elein érő szilva*, *későn érő cseresznye* stb. Az *érő* is formáns szerepű szónak tűnik, ugyanis aránylag sok gyümölcsnévvé szolgál alkotóelemül, és mintegy névmintának is tekinthető az ezt a szót tartalmazó korai nevek, melyek alapján évszázadokon keresztül újabb és újabb neveket alkottak a névadók. Vizsgálatom tárgyát összesen 57 elnevezés képezi a 14. század közepétől a 20. század végéig, ezek részben a pomológiai szakirodalomból, nagyobb részt pedig nyelvjárási gyűjtésekből, tájszótárakból származnak. A gyümölcsnévvadás szempontjából hosszúnak tartható intervallumnak köszönhetően az *érő* szót tartalmazó nevek alakulásának a folyamatát és a névcsoporton belüli analógias hatást egyaránt áttekinthetőnek vélem. A nevek elemzésének alapjául HOFFMANN ISTVÁN helynevekre kidolgozott elemzési keretének (2007) a gyümölcs-

nevekre alkalmazott változata szolgált, a fogalomhasználatban is az említett model terminusait vettem alapul.

2. A nevek szerkezeti elemzése

Azoknak a neveknek, amelyekben a vizsgált igenév előfordul, funkcionális-szemantikai tartalma eredetileg az érési idő kifejezése: pl. *árpával érő körte* 'árpaparatás idején érő (1) körtefajta (2)'. Az *érő* szó mindig az első névrész utolsó (második vagy harmadik) névelemét alkotja, az *érő* szónak pedig az előtte álló szóalak a vonzata. Egy- és kétrészes nevekben is előfordulhatnak az ilyen típusú szerkezetek: pl. *árpával érő/körte*, *árpával érő*.

2.1. A névrészek száma

A nevek nagyobb része, 72%-a (41 név) két vagy három névrészből áll, míg a többi — 28% (16 név) — egy névrészből. Az vizsgált neveknek tehát valamivel több mint a negyede egyrészes név, feltűnően nagy ez az arány az összes gyümölcsfajtanéven belüli egy- és kétrészes nevek arányához képest.¹ Ezt a viszonylag magas arányt véleményem szerint egyrészt éppen az magyarázhatja, hogy az *érő* szó gyümölcsnévszerűvé teszi a szerkezetet, tehát nem szükséges feltétlenül a fajtajelölő névrésszel való megerősítés (az adott szövegkörnyezet pedig valószínűleg világossá teszi, hogy a név körte- vagy szilvafajtára vonatkozik-e). Másrészt összetett lexémát előtagként tartalmazó elnevezések első névrésze gyakrabban önállóul, és az egyrészes elnevezések között is viszonylag nagy számban képviseltetik magukat a több lexémából álló nevek. Míg az *árpával érő/körte* típusú szerkezetűeknek szinte minden esetben megvan az egyrészes megfelelőjük, addig az *árpás/körte*, *búzás/körte*, *cseresznyés/körte* típusúak mellett sosem találunk **árpás*, **búzás*, **cseresznyés* típusú nevet, ahhoz hasonlóan, ahogy a *kásás körté*-nek sincs **kásás* vagy a *fekete körté*-nek **fekete* névpárja.

2.2. Az első névrész morfológiai vizsgálata

A vizsgált névrész a nevek mintegy 30%-ában (17 névben) *valamivel érő* szerkezetű. Eredetileg arra utaltak ezek a nevek, hogy az adott gyümölcsfajta melyik másik növényvel érik azonos időben, azaz időhatározói viszonyt fejeztek ki: *árpával érő* 'körtefajta' (Oklsz. *árpa*), *árpával érő alma* (SZT. *árpa*), *árpával érő körte* (KMHsz.), *bajorral érő dió* (ÚMTsz.), *búzával érő* 'almafajta; körtefajta' (Lippay 3: 151), *búzával érő alma* (ÚMTsz.), *búzával érő körte* (SZT. *búzávalérő-körtefa*), *búzával érő szilva* (ÚMTsz.), *cseresznyével érő körte* (Lippay 3: 151), *eperrel érő* 'körtefajta' (ÚMTsz.), *eperrel érő körte* (SzamSz.), *rozzsal érő körte* (MTsz. *rozs*), *zabbal érő* 'körtefajta' (PÉNTEK–SZABÓ 1985: 276), *zabbal érő körte* (MTsz. *zab*). Az *elővel érő körte* (Lippay 3: 151) név csupán a gyümölcs korai érésére utal, míg a *rúddal érő körte* (SzamSz.) a többi név-

¹ Az egy- és többrészes gyümölcsnevek aránya 13–18. századi korpuszon 6% : 94% (PELCZÉDER 2011: 76).

től teljesen eltérő szemantikai tartalmú, és csak szerkezetileg azonos velük. A *-val/-vel* ragot tartalmazó nevek kétféle szerkezetű nevet alkothatnak: egyrészeset (*eperrel érő*) és kétrészeset (*eperrel érő/körte*). A kétrészes nevek azon részesének, melyek nagyobb körben ismertek, általánosabb használatúak, van egyrészes megfelelőjük; viszont a *bajorral érő dió*, *cseresznyével érő körte*, *elővel érő körte*, *rúddal érő körte* neveknek nincs.

Az *-n/-on/-en/-ön* superessivus rag szintén kifejezhet időhatározói viszonyt. Ezt a ragot találjuk a nevek 19%-ában (11 névben): *árpán érő* 'almafajta' (ÚMTsz.), *árpán érő alma* (EtSz.), *árpán érő körte* (SzT. *árpa*), *elein érő* 'körtefajta' (ÚMTsz.), *elein érő aprószemű szilva* (SzT. *eleinérő*), *elein érő nyakas körte* (SzT. *eleinérő*), *elein érő szilva* (SzT. *eleinérő*), *idején érő körte* (Mednyánszky 774), *későn érő cseresznye* (TAKÁTS 1917: 370), *titkon érő* 'körtefajta' (S2), *titkon érő körte* (MTsz. *titok*). Az *elein*, *idején*, *későn* szavakban az *-n* időhatározói viszonyra utal, az *árpán érő* névben feltételezhetjük, hogy a rag — az *árpával érő* típusú nevekhez hasonlóan — ugyanilyen szerepű. A *titkon érő* körtefajtanévben viszont a gyümölcsérés körülményét fejezi ki a névelem (kérdéses, hogy a *titkon* szót egyáltalán ebben a csoportban tartsuk-e számon, vagy esetleg határozószói mivoltát figyelembe véve a toldalékot nem tartalmazók csoportjában tárgyaljuk).

A többi határozórag előfordulási aránya alacsony. A *-ban/-ben* inessivus rag hónapok nevéhez járulva két névben szolgál időhatározói viszony kifejezésére: *augusztusban érő segesvári körte* (SzT. *körtvély*, *körtve*), *udvarhelyi júliusban érő körte* (SzT. *körtvély*, *körtve*). A *-ra/-re* sublativus rag négy névben fordul elő időre utalva: *árpára érő* 'almafajta' (ÚMTsz.), *árpára érő alma* (ÚMTsz.), *árpára érő körte* (ÚMTsz.), *ménküre érő körte* (ÚMTsz.). A *-szor/-szer/-ször* melléknévi (számnévi) rag számhatározói szerepben áll négy névben (*egyszer érő* 'málnafajta', S2; *kétszer érő* 'málnafajta', S2; *kétszer érő füge*, SzikszF. 33/451; *kétszer érő számóca*, FűvK. 305), és azt fejezi ki, hogy egy évben hány alkalommal hoz termést a gyümölcs. Végül egy képző is szerepet játszik a névrész létrehozásában: a *-va/-ve* határozóiigenév-képzőt találjuk két névben (*orozva érő* 'körtefajta' és *orozva érő körte*, ÚMTsz.) az érés körülményére utalva.

Végül azt a *-val/-vel* ragos nevekéhez hasonlóan népes csoportot tekinthetjük át, amelyben az *érő* szó előtt álló névelem nem tartalmaz semmilyen toldalék-morfémát: *árpaérő körte* (SzlavSz. *árpaérő*), *búzaérő* 'körtefajta' (S3), *búzaérő alma* (FTsz.), *búzaérő körte* (ÚMTsz.), *kenderérő körte* (ÚMTsz.), *rozsérő* 'körtefajta' (ÚMTsz.), *rozsérő körte* (MTsz. *rozs*), *zabérő körte* (MTsz. *zab*); avagy megmerevedett alak: *eleve érő alma* (RMGI. 179), *elő érő körte* (NySz. *körtvély*), *első érő alma* (Murm. 20/334), *első érő körte* (ÚMTsz.), *jókor érő* 'meggyfajta' (ÚMTsz.), *korán érő* 'cseresznyefajta; meggyfajta' (ÚMTsz.), *korán érő cseresznye* (ÚMTsz.), *korán érő meggy* (ÚMTsz.), *korán érő spanyolmeggy* (Entz 13: 98). Tizenhét név, az összes vizsgált név 30%-a tartozik ebbe a csoportba. Az el-

ső névelem szófaja szerint lehet alanyesetben álló főnév (*árpa, búza, kender, rozs, zab*); időhatározószó (*eleve, jókor* 'korán', *korán* + lásd még a *későn* szót az *-n* ragos nevek csoportjában); az *elő* melléknév, illetve az *első* számnév. Az *elő* névszót és annak származékait (*eleve, első*) tartalmazó gyümölcsnevek 16. századiak, a gyümölcsnevekben előforduló jelentésük ma már nemigen használatos, szófaji besorolásuk is kérdéses, ezekben az esetekben inkább határozószerkezetű funkciójuk van. Az *eleve* bírhat 'korán, először' (TESz.), az *elő* 'első' jelentéssel (TESz.), míg az *első* 'időben az összes többit megelőző' szemantikai tartalommal. Tehát mind a három név első névrésze időviszonyra utal, arra, hogy a gyümölcs mindegyik fajtársánál korábban, először indul érésnek. Sajátos a főnévi alakok jelöletlensége (*búzaérő körte*), időben a jelöltek (*búzával érő körte*) megelőzik a jelöletleneket. A jelöletlenek keletkezhetnek a toldalékelem elhagyásával, az előzmény nélküli nevek (mint a *kenderérő körte*) létrejöttében pedig talán analógiás hatás érvényesült. Erre a névcsoportra az egyrészesség kevésbé jellemző, mint a toldalékmorfémát tartalmazó nevekére, csupán négy egyrészesség van közöttük.

2.3. Lexikális-morfológiai szempontú elemzés

Mivel a névcsoport meghatározásánál az volt a szempontom, hogy az elnevezés tartalmazza az *érő* szót, így a nevek első névrésze morfológiai szempontból azonos, az alkotó tagok határozós viszonyt alkotnak: összetett szavak (pl. *rozs-érő*) vagy szó szerkezetek (*rozzsal érő*). További differenciálásukhoz ezért a névben található lexémákat jelentésük és szófajuk szerint csoportosítva érdemes megvizsgálni: nagy részük, 40 szó főnév, 10 melléknévi jellegű szó és 7 határozószó. A főnevek minden esetben köznevek, jelentésük alapján jól körülhatárolható csoportot képeznek a növénynévi jelentésűek: 28 névben találunk növénynevet, ezek közül 24 valamilyen gabonanövény neve.

2.4. A nevek funkcionális-szemantikai vizsgálata

A nevekben található *érő* szó meghatározza a nevek szemantikai tartalmát: azt fejezhetik ki, hogy mikor, hányszor vagy hogyan érik a gyümölcs.

Maga az érési idő is kifejezhető többféle nyelvi eszközzel és többféle jelentéstartalom közvetítésével. 1. Egy konkrét időpont vagy időtartam megadásával: a) a hónap megjelölésével (udvarhelyi/*júliusban érő/körte*); b) vagy sokkal gyakrabban más növény érésének az idejéhez való viszonyítással (*zabbal érő/körte, eperrel érő/körte*); c) végül a *ménküre érő/körte* név pedig arra utalhat, hogy vihar idején hullik le a fáról a már érett gyümölcs. 2. Az érés ideje viszonylagosan is kifejeződhet, erre utalnak a *korán* és *későn* szavak, illetve ezek szinonimái. Az ilyen típusú nevek információtartalma azt fejezi ki, hogy az adott fajon belül az ilyen módon megnevezett gyümölcsfajta különösen korán (*előérő/körte, jókor érő* 'meggyfajta'), sőt legelőször (*első érő/alma*), ritkább esetben pedig később érik a többinél (*későn érő/cseresznye*). Az érési idő mint névadási indíték többnyire akkor fejeződik ki a névben, ha az eltér az almák, körték stb. többségének érési

időszakától. Így tehát a derékhadnál korábban, illetve később érékre jellemző az e tulajdonságuk alapján való elnevezés. Ezekben belül is feltűnő a korai érésre utaló nevek magas aránya a késeikkel szemben. Ezt az arányt az indokolhatja, hogy a korai, első gyümölcsök mindig különleges csemegének számítanak, így e sajátosságuk megnevezésre is érdemes. Az aratás idején érő almákat, körtéket, szilvákat is korainak tartják. A gyümölcs érési idejének valamely gabonanövényhez való kötését magyarázhatja a gyümölcsöknek a munkák idején a táplálkozásban betöltött fontos szerepe, másrészt ilyen módon a paraszti életben meghatározó eseményhez tudták kötni a gyümölcs érését. Jelen vizsgálódásunkba nem tartozó gyümölcsnevekben is találkozhatunk az érési időre, azon belül az aratási munkákra való utalással: pl. a *kenyér/alma* 'búzaéréskor vagy aratáskor érő almafaj' (MTsz. *kenyér*), a *péterpáli/alma* (SzlavSz. *alma*) és az *aratási/alma* (KMNySz. 1: 135) úgyszintén.

Utalhatnak az elnevezések arra is, hogy egy évben hány alkalommal hoz termést a növény: *kétszer érő szamóca*, *kétszer érő füge*, *kétszer érő* 'málnafajta', *egyszer érő* 'málnafajta'.

Végül a névadás indítékául nemcsak időhöz kapcsolható tartalom szolgálhat, hanem kifejeződhetnek az elnevezésben az érés körülményei: *rúddal érő/körte*, *orozva érő/körte*, *orozva érő* 'körtefajta', *titkon érő/körte*, *titkon érő* 'körtefajta'. A *rúddal érő körte* olyan nem nemes fajtájú körte, melyet rúddal vernek le a fáról (SzamSz.). Az *orozva érő* és a *titkon érő* névadási motivációja ugyanaz. Az *orozva érő* hirtelen, szinte észrevétlenül beérő körtefajta (ÚMTsz.). A *titkon érő*-ről azt írja az MTsz., hogy a külszínéről nemigen lehet megismerni az érettséget; az adatközlők még arról számoltak be, hogy emiatt észrevétlenül lepotyog a fáról, reggelre a fa alatt van, és sokszor még szét is csattan (S2).

Összeségében tehát a nevek 91%-a (52 név) utal időviszonyra, és csak a fennmaradó 9% (5 név) az érés körülményeire. Az időre utalók között az érés idejére utalók vannak többségben (48 név), és mindössze 4 név utal az érés gyakoriságára.

3. Történeti elemzés

Az első *érő* szót tartalmazó nevek a legkorábbi gyümölcsfajtanéveink közé tartoznak viszonylag bonyolult szerkesztésmódjuk ellenére is. Valószínűleg ezek nyomán, ezek mintájára keletkeztek később újabb és újabb nevek. Egyik legrégebbi körtefajtánk és fajtanévünk az *árpával érő*: középkori oklevelek is tartalmazzák az elnevezést, első történeti adata 1326-ból való (OkI Sz. *árpa*). RAPAICS RAYMUND úgy vélekedik, hogy ez a körtefajtanév valószínűleg tükörfordítással keletkezett, feltételezhető, hogy latinból fordították, hiszen ez a gyümölcsfajta az ókori latin szerzők műveiben is ezen a néven szerepel (1940: 85). RAPAICS a közvetlen latin tükörfordításon kívül valamely balkáni nyelv közvetítő szerepét is feltételezi. SURÁNYI DEZSŐ átveszi az említett etimológiai magyarázatot előd-

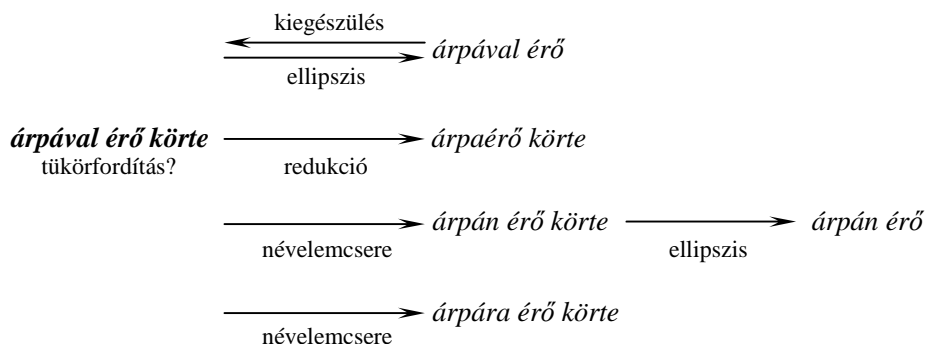
jétől, véleménye szerint a római írók által is említett körte Pannóniában a fajta-kontinuitás bizonyítéka (1988: 11–12). A további *érő* szót tartalmazó elnevezések azonban már minden bizonnyal magyar fejlemények. Az *árpával érő körte* név (és a fajta) életképességét és mintaadó szerepét mutatja, hogy a nevet a 20. századi pomológia éppúgy használja (Angyal 150, Tomcsányi 92–93), mint a nyelvjárások; és még az is, hogy a valószínűleg gyakori és folyamatos használatban a névnek sok különböző változata jött létre (*árpaéresi körte*, *árpaérő körte*, *árpánérő körte*, *árpáraérő körte*, *árpás körte*). A 14. században a felhasznált források szerint 2 *érő*-t tartalmazó név jelent meg, a 16. században 5, a 17. században 4, a 18. században 2, a 19. században 12, a 20. században 25, a 21. században 7. Ennél természetesen sokkal több névadat van, ezek a számok csak azt jelzik, hogy melyik évszázadban hány új név adható, de nem ad számot a nevek túléléséről.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy milyen eljárás módok útján keletkeztek a vizsgált nevek, milyen kölcsönhatás alakult ki a különféle névszerkezetek között. Mint láttuk, az *árpával érő körte* elnevezést többen tükörfordításnak tartják, de ehhez hasonló szerkezetű és szemantikai tartalmú elnevezések előfordulnak más gyümölcsök megnevezésében is, igaz ugyan, hogy időben később, a 16–17. századtól. Szerkezetileg hasonló a 16. századi *első érő alma*, *elő érő körte* stb., míg a gyümölcsrel egyazon időben érő más növényre való utalást tartalmazó nevek közül elsőként a *búzával érő* és a *cseresznyével érő körte* jelentkezik a 17. században. Ezek alapján esetleg az *árpával érő* névnél is feltételezhetnénk magyar névadást, másrészt elképzelhető, hogy ez a név indította el az ilyen típusú nevek „divatját”.

Érdekes megfigyelni, hogy az *árpával érő körte* (1329/1394) rögtön egyrészes *árpával érő* (1326) megfelelőjével együtt jelentkezik; nem lehet eldönteni, hogy vajon az egyrészes név keletkezhetett ellipszissel, a fajtajelölő névrész elhagyásával a kétrészesből vagy a kétrészes kiegészüléssel az egyrészesből. A többi *valamivel/valamire/valamin érő* típusú névnek is létezik általában ez a két változata, a keletkezésüket illető kérdés tehát eldönthetetlen marad, legfeljebb kronológiai tények segíthetnek a probléma megoldásában. A legmeggyőzőbb magyarázatnak az tűnik, hogy a korai minta alapján az új nevek, illetve névváltozatok párhuzamosan, egy időben jöttek létre, és a nevek használatát (sőt a lejegyzett alak szerkezetét) az is befolyásolta, hogy milyen szöveggörnyezetben szerepelt a név, szükség volt-e pontosításra, azaz a fajtajelölő névrész használatára. Egyrészt bizonyos névkeletkezési tendenciák miatt, másrészt amiatt, hogy a növénynevet nem tartalmazó *érő*-s neveknek ritkábban van egyrészes megfelelőjük, névrendszertanilag mégis inkább a teljesebb nevet tarthatjuk elsődlegesnek. Ezek tehát **s z i n t a g m a t i k u s s z e r k e s z t é s** útján jöttek létre, majd ezekből **e l l i p s z i s s e l** az egyrészes nevek: pl. *zabbal érő körte* > *zabbal érő*. Nagy a valószínűsége annak, hogy az első névrészükből nem főnévi

és nem 'növény' jelentésű lexémát tartalmazó nevek szintagmatikus szerkezetként keletkeztek (*eleve érő alma, elő érő körte, idején érő körte, későn érő cseresznye, ménküire érő körte* stb.), ugyanis ezeknek többnyire nincs egyrészes párjuk, vagy ha van, az csak a 20. századi nyelvjárási anyagban jelenik meg. Egy esetben kronológiai okok miatt talán feltételezhető a fordított névfajlódási irány: azaz az egyrészes név *m o r f e m a t i k u s* szerkesztéssel keletkezett (1667: *búzával érő*), ebből a kétrészes név fajtajelölő névrésszel való *k i e g é s z ü l é s s e l* (1935–1936: *búzával érő körte*).

A kérdést tovább bonyolítja, hogy az *érő* bővítményeként előforduló szavakhoz többféle toldalékmorféma is kapcsolódhat: *árpaØ érő, árpán érő, árpára érő, árpával érő*. Ezek közül a *-val/-vel* a legkorábbi, a modelladó és máig a leggyakoribb a vizsgált elnevezésekben: 1326: *árpával érő* 'körtefajta', 1329: *árpával érő körte*, 1667: *búzával érő* 'körtefajta', 1667: *cseresznyével érő körte*, 1667: *elővel érő körte*, 1751: *árpával érő alma*, 1893: *rozssal érő körte*, 1893: *zabbal érő körte*, 1935–1936: *búzával érő körte*, 1935–1936: *eperrel érő körte*, 1935–1936: *rúddal érő körte*, 1979: *bajorral érő dió*, 1979: *búzával érő alma*, 1979: *búzával érő szilva*, 1985: *zabbal érő* 'körtefajta', 1988: *eperrel érő* 'körtefajta', 2000: *búzával érő* 'almafajta'. A *-val/-vel* rag tulajdonképpen bármely e nevekben előforduló főnévi lexémával kapcsolatba léphet, erőteljes mintaadó szerepét mutatja, hogy még olyan nevekben is felhasználták a névalkotók, amelyekben nem növényt jelentő szó a törmorféma (*elővel, rúddal*). Az *elővel érő körte* (1667) esetében az analógiás hatás mellett meg kell említeni, hogy a névnek volt egy előzménye: az *elő érő körte* (1559), tehát a név valószínűleg *b ö v ü l é s s e l* jött létre. A toldalékmorfémát nem tartalmazó nevek népes csoportjának tagjai ugyanakkor feltételezésem szerint *r e d u k c i ó v a l*, vagyis a határozórag elhagyásával keletkezhetnek (pl. *zabbal érő körte* > *zabØ érő körte*). Ezzel az alakulásmóddal a növénynévi lexémát tartalmazó nevek csoportjában találkozunk. Van azonban egy olyan név is, a *kenderérő körte*, melynek a felhasznált forrásokban nem található *-val/-vel* ragos előzménye, ebben az esetben valószínűleg nem lehet szó redukcióról; inkább azt valószínűsíthetjük, hogy zérómorfémás elnevezések analógiás hatására keletkezhetett szintagmatikus szerkesztés útján. Az egyéb határozóragot tartalmazó gyümölcsnevek keletkezése pedig leginkább *n é v e l e m c s e r é v e l* magyarázható, a *-val/-vel* rag helyét más, időviszony kifejezésére is szolgáló rag foglalta el: pl. *árpával érő* > *árpán érő, árpára érő*. Névelemcsere érdekes módon kizárólag az *árpa* szót tartalmazó nevekben fordul elő. Az *árpán -n* határozóragjának a névbe kerülésére esetleg hatással lehettek más *-n* ragot tartalmazó névelemek, melyek időviszonyra utalnak: *későn érő cseresznye* (1563), *idején érő körte* (1643), *elein érő szilva* (1797); ezek időben is megelőzik az *árpán érő körté-t* (1800-as évek eleje) és az *árpán érő almá-t* (1914). A névtípus változási folyamatát a következő ábrán szemléltetjük.

A gyümölcsnevek körében leggyakoribb névalkotási mód, a szintagmatikus szerkesztés ezeknek a neveknek a körében sem ritka névalkotó tényező (29 név, azaz 51% tartozik ebbe a névtípusba), azonban a szokásosnál jóval több név keletkezett valamilyen szerkezeti változással (23 név, 40%). Ellipszissel tizenkettő, redukcióval öt, névelemcserével négy, kiegészítéssel és bővítéssel pedig egy-egy név. Ezeknek a neveknek a körében igen nagy a szinonimitás: a szerkezeti változással létrejött nevek nagy számát indokolhatja részben az alapneveknek az eleve bonyolult szerkesztésmódja, tehát az, hogy az egyes névrészek több, akár 4 névelemből is állhatnak. Ebből adódhat, hogy a névhasználók bizonyos névelemeket vagy -részeket elhagynak vagy kicserélnék. Ezt azért is megtehetik, mivel az *érő* szó biztosítja a névszerűséget, a gyümölcsnév felismerhetőségét, ezzel tehát magyarázhatóvá válhat a viszonylag nagyfokú variabilitás. (A helynevek rövidülésének, egyszerűsödésének lehetséges okairól összefoglalóan lásd HOFFMANN 2007: 140.) A többi keletkezési mód nem játszik nagy szerepet a gyümölcsnevek létrehozásában, illetve bizonytalan a megítélésük: négy morfológus szerkesztésű névvel és egy tükröfordítással számolhatunk még.

Vajon felfedezhető-e valamilyen tendencia abban, hogy mikor melyik névalkotási eljárás hozott létre több nevet? Azt már láttuk, hogy a névtípus „megalapítója”, az *árpával érő körte* valószínűleg tükröfordítás eredménye. A későbbi évszázadok folyamán — részben bizonyára az *árpával érő körte* hatására is — szintagmatikus szerkesztéssel egyre több hasonló szerkezetű név keletkezett. Nehéz megítélni, hogy elliptikus neveket használhattak-e már a középmagyar korban is, de az ellipszissel létrejött *árpával érő* korai adata arra utal, hogy talán más neveknek is lehetett egyrészes változatuk annak ellenére, hogy az adatok zömmel csak a 19–20. századból valók. A középmagyar kori egyrészes névadaatok kis számát magyarázhatja a források jellege is. Ugyanis a növénytani leírásokban nagy valószínűséggel a gyümölcsnév minél pontosabb, teljesebb formájának a leírására törekedtek, míg nyelvjárási szójegyzékgyűjtésekor inkább a valós névhasználatot igyekeznek alapul venni a kutatók. Az általam gyűjtött népi gyümölcsnevek is azt mutatják, hogy a kétrészes és az elliptikus elnevezéseket egyaránt használják a beszélők, okunk van tehát feltételezni, hogy ez régen is

így lehetett. Az egyéb szerkezeti változással keletkezett nevek szintén az újmagyar korból valók, mégpedig szinte kizárólag tájszótárakból.

A névtípus eredeti funkciója az érés idejére, időviszonyra való utalás. Ez lexikailag történhet valamely más növény termési idejére való utalással vagy különböző 'korán' jelentésű szavakkal. Az adatok azt mutatják, hogy mindkét megoldás egyaránt korai (1326: *árpával érő*, 1533: *első érő alma*). Szintén korai, 16. századi adat van annak kifejezésére, hogy hányszor terem egy évben a növény (1590: *kétszer érő füge*). Az ezektől eltérő, nem időviszonyra utaló névrészfunkciók későbbi fejlemények, és kialakulásukra csak az *árpával érő körte* típusú neveknek a szerkezete gyakorolható hatást (1893: *titkon érő körte*, 1935–1936: *rúddal érő körte*, 2002: *orozva érő körte*).

4. Szinonimák

A fentiekből következően a szinonimitás is figyelmet érdemel e névtípusban. Ebben az összefüggésben azt láthatjuk, hogy csupán a vizsgált névcsoportban 35 denotátumra 57 név vonatkozik, tehát átlagosan egy denotátumhoz 1,6 név tartozik. Az *árpával érő körté*-t és az *árpával érő almá*-t például öt-öt névvel illették az idők során. PÉNTEK JÁNOS Árapatakon használatos növényneveket, tehát egy időben és területileg is homogén anyagot vizsgálva azt az eredményt kapta, hogy a növénynevek és a rendszertani egységek aránya 1,074 (PÉNTEK–SZABÓ T. 1996: 136). Azért emeltem ki, hogy ez az arányszám csupán az *érő* szót tartalmazó nevekre vonatkozik, mert egyéb nevekkel is számolnunk kell. A nevek átalakulása, megváltozása nem áll meg a vizsgált névcsoport határainál, hanem tovább gyűrűzik, például a redukciós folyamatok gyakran éppen magát az *érő* névelemet érintik. Minthogy azonban az *érő* névelemet tartalmazó gyümölcsnevek képezik vizsgálatom tárgyát, ezért eddig ezekről a rokonnevekről nem esett szó. De lássunk néhány példát: a *búzával érő körté*-nek szinonimája a *búzás körte* (OrmSz.) és a *búzakörte* is (ÚMTsz.). Az *árpával érő körté*-nek pedig szinonimája az *árpaéresi körte* (ÚMTsz.), *árpáskörte* (Angyal 148), *árpakörte* (S1). Természetesen olyan nevekkel is számolhatunk, melyeknek a névelemei semmilyen közösséget nem mutatnak az *érő*-höz kapcsolódó szóval. Például ilyen az *árpával érő körté*-nek a *püünkösdi körte* (Lippay 3: 151) neve, melyeknek annyi a kapcsolata az eredeti névvel (a denotátumuk egyezésén túl), hogy szintén az érés idejére utalnak. A szinonimák szokatlanul nagy arányának értékelésekor azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az itt tárgyalt nevek különböző korokból és területekről származnak.

5. A nevek területi elterjedtsége

Az ó- és középmagyar kori nevek részét sajnos nem tudjuk helyhez kötni. A származási helye szerint azonosítható kis számú adatból a következők állapíthatók meg. Az ómagyar kori 1329-es *árpával érő körte* Baranya vármegyei

adat (KMHsz.). A középmagyar koriak közül az *idején érő körte* Pozsonyból való (Mednyánszky 774), a LIPPAY JÁNOS által a Posoni kertben említett három idetartozó név valószínűleg szintén a Felvidékhez köthető (3: 151), illetve egy adat Erdélyből származik (SzT. *árpa*). Az újmagyar korban említett adatok igen nagy része Erdély különböző területeiről való, de vannak adatok Észak- és Nyugat-Magyarországról is: pl. Zemplén m.: *zabbal érő körte* (MTsz. *zab*), Csallóköz: *titkon érő körte* (MTsz. *titok*), Vas m.: *zabérő körte* (MTsz. *zab*), Zala m.: *rozssal érő körte* (MTsz. *rozsa*). Az újabb magyar kori adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a vizsgált gyümölcsnevek a magyar nyelvterület egészén elterjedtek, használatosak (vö. ÚMTsz., SzamSz., SzlavSz., FTsz., PÉNTEK–SZABÓ T. 1985 stb.). Az adatok értelmezésekor figyelembe kell venni, hogy a felhasznált források nagyban befolyásolják az eredményt, ugyanis ezek területi megoszlása egyenetlen.

A újabb kori hivatalos terminológiában mindössze a *kétszer érő számóca* (FűvK. 305), *korán érő spanyolmeggy* (Entz 13: 98), *árpával érő körte* (Angyal 150) és az *árpával érő* (Tomcsányi 92–93) nevekkel találkoztam. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az *érő* szót tartalmazó nevek elsősorban a népi szókincsnek képezik jelentős csoportját.

PELCZÉDER KATALIN

Irodalom

- Angyal = Angyal Dezső *kertészeti munkái. 4. Gyümölcsismeret (Pomologia)*. Összeválogatta és sajtó alá rendezte MAHÁCS MÁTYÁS. Budapest, Pátria Kiadó, 1926.
- Entz = ENTZ FERENC (1854–1859): *Kertészeti füzetek*. Pest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar etymologiai szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FTsz. = IMRE SAMU (1973): *Felsőöri tájszótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FűvK. = DIÓSZEGI SÁMUEL–FAZEKAS MIHÁLY (1807): *Magyar Fűvész könyv. Melly a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerint*. Debrecen. Reprint: Budapest, Múzsák Kiadó, 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007): *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KMNySz. = LIZANEC PÉTER főszerk. (2000–2004): *A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótára*. 1–4. Ungvár, Szpektral Kiadó.
- Lippay = LIPPAY JÁNOS (1664–1667): *Posoni kert*. 1–3. Nagyszombat, Bécs. Faksimile kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

- Mednyánszky = B. MEDNYÁNSZKY DÉNES (1880): Régi magyar kertészet. In: *Történelmi Tár* 3: 772–775.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF (1893–1901): *Magyar tájszótár*. 1–2. Budapest. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- Murm. = Lexicon Joannis Murellii ... Krakkó, 1533. Kiadva: *A Murellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta SZAMOTA ISTVÁN. Budapest, 1896.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR–SIMONYI ZSIGMOND (1890–1893): *Magyar nyelvtörténeti szótár*. 1–3. Budapest.
- OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz)*. Budapest.
- OrmSz. = KISS GÉZA–KERESZTES KÁLMÁN szerk. (1952): *Ormánysági szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN (2011): *A gyümölcsnevek rendszere és történeti vizsgálata*. (Doktori disszertáció). Budapest, ELTE.
- PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ ATTILA (1985): *Ember és növényvilág. (Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete)*. Bukarest, Kriterion Kiadó.
- PÉNTEK JÁNOS–SZABÓ T. ATTILA (1996): *Ezerjófű. (Etnobotanikai útmutató)*. Második kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RAPAICS RAYMUND (1940): *A magyar gyümölcs*. Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
- S1 = *Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek a Komárom-Esztergom megyei Bábolnán*. Gyűjtötte: SZILÁGYI DÓRA. 2007.
- S2 = *Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek az egykori Ugocsa megyei Nevetlenfaluban*. Gyűjtötte: PELCZÉDER KATALIN. 2009.
- S3 = *Élőnyelvi gyűjtés. Gyümölcsnevek Veszprémből*. Gyűjtötte: SZENTIMREI PÉTER. 2007.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SURÁNYI DEZSŐ (1988): *Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- SzamSz. = CSÚRY BÁLINT (1935–1936): *Szamosháti szótár*. 1–2. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2004.
- SziksZF. = Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura seu dictionarium latino-ungaricum*. Debrecen, 1590. Kiadva: *Szikszai Fabricius Balázs Latin–magyar szójegyzéke 1590-ből*. Közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta MELICH JÁNOS. Budapest, 1906.
- SzlavSz. = PENAVIN OLGA (2000), *Szlavóniai (kórogyi) szótár*. Második kiadás. Budapest, Nap Kiadó.
- SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. (1975–): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. 1–. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó.

- TAKÁTS SÁNDOR (1917): *Rajzok a török világból* 3. Budapest, MTA.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tomcsányi = TOMCSÁNYI PÁL szerk. (1979): *Gyümölcsfajtáink. (Gyakorlati pomológia)*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. (1979–2010): *Új magyar tájszótár*. 1–5. Budapest, Akadémiai Kiadó.